

भारतातील जाती

373

डा. भी. रा आंबेडकर

७ - भावना कासार, उत्तेजनार्थ
पात्रीलोपीक.
(गट - १).

भारतातील जाती
(घडण, उत्पत्ती आणि प्रसार)

: लेखक :
डॉ. बी. आर. आंबेडकर

: अनुवाद :
प्रा. मा. फ. गांजरे

अशोक प्रकाशन, बॅनर्जी ले-आऊट,
नागपूर-२७

प्रकाशक:)
मा. फ. गांजरे)

३ वॅनर्जी ले-आऊट,
नागपूर-२७

भारतातील जाती

त्यांची घडण, उत्पत्ती आणि प्रसार.

(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दि. ९ मे १९१३ रोजी कोलंबिया विद्यापीठात मानववंश-शास्त्र विभागाच्या अभ्यास मंडळासमोर वाचलेला निबंध)

मानवी संस्कृतीत महत्वाचे स्थान असलेल्या अनेक वस्तूंची प्रादेशिक, राष्ट्रीय अथवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रदर्शने आपणांपैकी बऱ्याच जणांनी पाहिलेली असावी असे मला वाटते. परंतु 'मानवी संस्थांचे प्रदर्शन' ही कल्पना आपणांपैकी फारच थोड्यांना रुचेल. 'मानवी संस्थांचे प्रदर्शन' ही कल्पनाच चमत्कारिक आहे; काहींना तर ही कल्पना भयानकही वाटण्याचा संभव आहे तथापि मानववंश-शास्त्राचे विद्यार्थी या नात्याने माझ्या या नाविन्यपूर्ण कल्पनेने तुम्हास धक्का बसणार नाही अशी मला आशा वाटते. कारण मूलतः ही कल्पना चमत्कारिक नाही आणि निदान तुम्हाला तरी तशी वाटू नये.

तुम्ही सर्वांनी पांवीसारख्या पुरातन ऐतिहासिक स्थळाला भेट देऊन मोठ्या जिज्ञासेने गाईडच्या चंचल वाणीतून भग्नावशेषांचा इतिहास ऐकला असावा; असे मी गृहित धरून चालतो. माझ्या मते मानववंश शास्त्राचा विद्यार्थी हा एका अर्थी बराचसा या गाईडासारखाच असतो. त्याच्याप्रमाणेच हाही मनुष्याला शक्य त्या वास्तववादी दृष्टिकोणातून सामाजिक संस्थांचे निरीक्षण करतो. आणि त्यांची कार्ये व निमिती यांचा शोध घेतो. बहुधा स्वशिक्षणाच्या जिज्ञासेपोटी व गंभीर वृत्तीनेच हे तो करित असतो.

मुद्रक :

महेन्द्र प्रिंटर्स

३ वॅनर्जी ले-आऊट,
नागपूर-२७

मूल्य:- २-०० रुपये

प्राचीन व अर्वाचीन समाजाशी संबंधित असलेल्या या अभ्यास-मंडळातील बहुतेक विद्यार्थी मित्रांनी आजपर्यंत प्राचीन किंवा अर्वाचीन अशा त्यांच्या आवडीच्या मानवी संस्थासंबंधी विचारांची याच धर्तीवर सुबोध मांडणी केलेली आहे. तशीच आज माझीही पाळी आहे. माझ्या शक्तीनुसार 'भारतातील जाती, त्यांची घडण, उत्पत्ती आणि प्रसार' या विषयावरील निबंध मी आपल्या विचारार्थ आजच्या या संध्याकाळच्या बैठकीत मांडत आहे.

मी हाताळत असलेला विषय अत्यंत गुंतागुंतीचा आहे याची जाणीव आपल्याला करून देण्याची आवश्यकता नाही. माझ्यापेक्षा अधिकारी व्यक्ती व समर्थ लेखनी जाती संस्थेच्या गूढतेचे पटल दूर सारण्याच्या उद्योगात रत झालेल्या आहेत परंतु दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे हा जातिसंस्थेचा प्रांत 'अज्ञात', नसला तरी अजूनही अस्पष्टच आहे. जातिसंस्थेसारख्या जख्ख संस्थेच्या अनेकांगी फसवेपणाची मला पूर्णतः जाणीव आहे; परंतु तिला अज्ञाताच्या प्रदेशात ढकलण्याइतका मी निराशावादी नाही. कारण तिच्या उत्पत्तीसंबंधी माहिती करून घेता येऊ शकते अशी माझी धारणा आहे. व्यवहारशः आणि तत्वशः दोन्ही दृष्टीने जातीची समस्या अतिशय व्यापक आहे. व्यावहारिक दृष्टीने पाहिल्यास जातिसंस्था विस्तृत परिणाम घडवून आणते असे दिसून येते. वस्तुतः ती एक प्रादेशिक समस्या असली तरी विस्तृत प्रमाणात गोंधळ माजविण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. कारण जोपर्यंत भारतात जाती अस्तित्वात आहेत तोपर्यंत हिंदू आंतरजातीय विवाह करण्यास धजणार नाहीत, किंवा अहिंदूशी कोणताही सामाजिक संबंध ठेवणार नाहीत. आणि जर का हिंदू स्थलांतर करून परदेशात गेले तर भारतातील जातींची ही समस्या एक जागतिक समस्या झाल्याशिवाय राहणार नाही. तात्त्विक दृष्टीने पाहता. आजपर्यंत अनेक मोठमोठ्या विद्वानांनी प्रेमापोटी तिचे मूळ शोधण्यासाठी परिश्रम घेतले परंतु तिने त्या सर्वांची अवहेलनाच केलेली आहे. अशा परिस्थितीत जातिसंस्थेचा यथासांग ऊहापोह करणे मला तरी शक्य दिसत नाही. म्हणूनच उगम, घडण आणि प्रसार या मुद्यांपुरती मी स्वतःला मर्यादा घालून दिली नाही तर वेळ, जागा आणि

बुद्धीची झेप हे सर्व मिळून माझ्या अपयशाला कारणीभूत होतील. अशी मला भीती वाटते. ही मर्यादा मी कसोशीने सांभाळणार आहे आणि माझ्या प्रबंधातील एखाद्या मुद्याच्या स्पष्टीकरणसाठीच वेळप्रसंगी विषयबाह्य माहितीचा उपयोग करून घेणार आहे.

आता विषयाला सुरवात करू या. सुप्रसिद्ध वंशशास्त्रज्ञांच्या मते भारतातील लोकसंख्या आर्य, द्रविड, मंगोलियन आणि शिथियन या वंशांच्या मिश्रणाने बनलेली आहे. हे लोकसमूह वेगवेगळ्या दिशांनी भिन्नभिन्न संस्कृती. सह शेकडो वर्षांपूर्वी भारतात आले. त्यावेळी त्यांची राहणी भटकी होती. यांकी प्रत्येक टोळी भारतात क्रमशः घुसली आणि तेथील लोकांशी लढाई करून तेथे तिने आपला जम बसविला. यानंतर मात्र ते शेजाऱ्या प्रमाणे शांततेने राहू लागले. नित्य संबंध आणि पारस्परिक व्यवहारामुळे त्यांच्यात एका संस्कृतीचा उदय झाला; आणि तीत त्यांच्या भिन्न संस्कृतीचा लोप झाला. भारतात आलेल्या या विभिन्न वंशातील लोकांचे पूर्णतः एकत्रीकरण झालेले नाही ही गोष्ट मान्य व रावीच लागते. कारण भारताच्या सीमांमध्ये पूर्वेकडून पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडून उत्तरेकडे प्रवास करणाऱ्या प्रवाशाला शरीर रचनाच नव्हे तर लोकांच्या वर्णामध्ये सुद्धा लक्षात घेण्याजोगा फरक आढळतो. तथापि एखाद्या लोकसमूहाच्या एकत्वासाठी केवळ वेगवेगळ्या वंशांच्या लोकांचे पूर्णतः एकत्रीकरण होणे हा मुद्दा पुरेसा होऊ शकत नाही. वंशशास्त्रदृष्ट्या सर्व लोकसमूहांच्या एकत्वासाठी केवळ सांस्कृतिक ऐक्य हेच त्यांच्या एकत्वाचे गमक असते. हे विधान मान्य झाल्यास मी असे धाडसी विधान करू इच्छितो की लोकांच्या सांस्कृतिक एकतेच्या बाबतीत दुसरा कोणताही देश भारताची बरोबरी करू शकत नाही. भारत केवळ भौगोलिक दृष्ट्याच एक आहे असे नव्हे तर एकतेच्या इतर कोणत्याही गमकापेक्षा भारतात अधिक मूलभूत असलेली सांस्कृतिक एकता एका टोकारासून दुसऱ्या टोकापर्यंत आढळून येते. परंतु या एकत्वामुळेच जातीसमस्येचे स्पष्टीकरण करणे अधिकच बिकट होते. हिंदू समाज हा जर केवळ परस्परांसाधून भिन्न अशा जातींचा समूह असता तर हा विषय अतिशय सोपा झाला असता. परंतु आधीच एकसंध असलेल्या समाजाचा जात हा एक तुकडा आहे म्हणूनच जातींच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण बिकट ठरते.

संशोधनाच्या क्षेत्रात प्रत्यक्ष पाऊल टाकण्यापूर्वी आपण जातीच्या वैशिष्ट्यांबद्दल सतर्क होणे अधिक फायदेशीर ठरेल. म्हणून जातीसंस्थेचा अभ्यास करणाऱ्या काही विद्वानांचा आश्रय घेऊन मी त्यांनी केलेल्या तिच्या व्याख्यांकडे लक्ष वेधू इच्छितो.

१) मि. सेनार्ट हा फ्रेंच विद्वान जातीची लक्षणे अशी सांगतो: जात ही आनुवंशिकतेच्या दृढ बंधनांनी तत्वशः बांधलेली एक घनिष्ठ संस्था होय. तिला रुढीने चालत आलेली एक स्वतंत्र जातपंचायत असते. या पंचायतीचा एक प्रमुख असतो. या पंचायतीची बैठक विशिष्ट सणांच्या दिवशी व खास प्रसंगी होते. तीत बहुधा निवडक लोक भाग घेतात. जात एका विशिष्ट धंद्याशी निगडित असते. जातीतील लोकांचा परस्परांतील संबंध मुख्यतः रोटी बेटी व्यवहार व सार्वत्रिक उत्सवांनी नियंत्रित होतो. विटाळाच्या मर्यादा वेगवेगळ्या असतात. परंतु समाजप्रमुखांना विशिष्ट प्रकारचे दंड ठोठावण्याचा पूर्णतः अधिकार देण्यात आलेला असतो. जातीबाहेर टाकण्याचा सर्वात मोठा अनिर्बंध अधिकारही प्रमुखाला देण्यात आलेला असतो.

२) मि. नेस्फिल्ड जातीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतो:

जात हा असा एक लोकसमूह असतो की त्याचा इतर लोकसमूहाशी लग्न व खाणे पिणे या बाबतीत परस्पर संबंध मुळीच नसतो. या समूहातील व्यक्ती केवळ अंतर्गत गटातील व्यक्तींपुरतेच वरील प्रकारचे संबंध मर्यादित ठेवतात.

३) सर. एच. रिस्ले यांच्या मते, जात ही काही कुटुंब किंवा कुटुंब समूह यांच्या एकत्रीकरणाने तयार होते. तिला एक स्वतंत्र नाव असते. बहुधा जात एखाद्या विशिष्ट धंद्याशी निगडित असते. कोणत्यातरी पौराणिक पुरुषापासून किंवा देवतेपासून या जातीचा उगम झाला असा लोकांचा दृढ समज असतो. परंपरागत उद्योग करण्यास त्या जातीतील लोकांची मान्यता असते. इतर जातीतील प्रमुखांचीही ती एकसंध जात असल्याबद्दल तिला मान्यता असते.

४) डॉ. केतकरांच्या मते जात ही एक सामाजिक संस्था असून तिची वैशिष्ट्ये दोन आहेत. १) जातीचे सभासदत्व केवळ जातीत जन्माला आलेल्यांपुरतेच मर्यादित असते. आणि त्या जातीत जन्माला आलेल्या सर्वांचा तिच्यात समावेश होतो. २) कठोर जातकायद्यान्वये जातीतील व्यक्तींना जातीबाहेर लग्न करण्यास मनाई करण्यात आलेली असते.

या व्याख्यांचे परीक्षण करणे आपल्या दृष्टीने फारच महत्वाचे आहे. यातील प्रत्येक व्याख्या बारकाईने पाहिल्यास असे दिसून येईल की लेखकांनी अतिव्याप्ती किंवा अव्याप्तीचा अलंब केला आहे. यापैकी कोणतीही व्याख्या स्वयंपूर्ण किंवा बरोबर नाही; इतकेच नव्हे तर जाती व्यवस्थेच्या घडणीमधील मध्यवर्ती मुद्द्यांचा त्यांच्या नजरेतून निसटलेला आहे. जातीचा एकाकी विचार करण्याच्या प्रयत्नामुळे त्यांच्याकडून ही चूक झालेली आहे. कारण जात ही जातीच्या साखळीत एक दुवा असून तिचा दुसऱ्या जातीशी एक निश्चित प्रकारचा संबंध असतो. सर्व जातीमिळून एक स्वयंपूर्ण जातिसंस्था निर्माण होते. या सर्व जाती परस्परांना पूरक असून एका जातीत अस्पष्ट असणाऱ्या बाबी दुसऱ्या जातीत ठळकपणे दिसून येतात. म्हणून परीक्षणाच्या माध्यमातून वरील व्याख्यांमध्ये सर्व जातीत समानपणे आढळणाऱ्या मुद्द्यांचेच मी विवेचन करतो. कारण हे समान गुणधर्मच जातीची वैशिष्ट्ये म्हणून वरील व्याख्यात दाखविण्यात आलेले आहेत.

सेनार्टपासून सुरुवात करू या. "विटाळाच्या कल्पनेकडे" जातीचे वैशिष्ट्य म्हणून त्यांनी लक्ष वेधलेले आहे. जातीच्या घडणीतील 'विटाळाची कल्पना' हे खास वैशिष्ट्य नव्हे हे सहजगत्या स्पष्ट होण्यासारखे आहे. साधारणतः ही कल्पना ब्राम्हणी कर्मकांडातून निर्माण होते. आणि शुद्धाशुद्धतेच्या सर्वमान्य कल्पनेचेच ते एक विशिष्ट रूप आहे. यामुळेच कोणत्याही जातीच्या कार्यपद्धतीत फारसा बदल न करताही विटाळाची कल्पना पूर्णतः काढून टाकता येण्यासारखी आहे.

ही कल्पना ब्राम्हण जातीत मुख्यत्वे प्रचलित असल्यामुळे त्यांना सर्वोच्च स्थान उपभोगण्यास मिळते व यामुळेच संपूर्ण जातीव्यवस्थेला ही कल्पना जोडण्यात आली. कारण उपाध्यायपद आणि शुद्धभुद्धतेची कल्पना ही हातात हात मिळवून चालत आलेली आहे, याची आपणस कल्पना आहेच. म्हणूनच जोपर्यंत जातींना धार्मिक बैठक असते तोपर्यंत 'विटाळाची कल्पना' ही जातीचे वैशिष्ट्य ठरू शकते असा याचा निष्कर्ष निघतो. नेस्फिल्डने जातिवाह्य भोजनाच्या बंदीवर एक वैशिष्ट्य म्हणून विशेष भर दिला आहे. मुद्याचे नाविन्य लक्षात घेऊनही आपणाला म्हणता येईल की त्यांनी कार्य आणि वारण यामध्ये गल्लत केली आहे. जात ही एक स्वयंमर्यादित संस्था असल्यामुळे स्वभावतःच तिच्या सभा, सदांवर भोजनादि सामाजिक व्यवहार अंतर्गतच करण्याची मर्यादा पडते. याचाच अर्थ असा की जातिवाह्य भोजनबंदी ही मुद्दाम लादलेली नसून ती जातीच्या स्वभाव धर्माचाच (फुटीर वृत्ती) एक परिणाम आहे. या फुटीर वृत्तीतूनच जातिवाह्य भोजनबंदी निर्माण झाली व तिला धार्मिक आज्ञेचे रूप प्राप्त झाले असावे. रिस्लेने लक्षात घेण्याजोगा कोणताही नवीन मुद्दा सांगितलेला नाही.

आता आपण डॉ. केतकरांच्या व्याख्येकडे वळू या. त्यांनी या विषयाच्या स्पष्टीकरणासाठी बरेच परिश्रम घेतलेले आहेत. ते तत्तुद्देशीय तर आहेतच शिवाय त्यांनी जातीचा अभ्यास खऱ्याखऱ्या विवेचक बुद्धीने व खुऱ्या अंतःकरणाने केला आहे. त्यांची व्याख्या निश्चितच विचारात घेण्याजोगी आहे. कारण त्यांनी संपूर्ण जातिव्यवस्थेच्या संदर्भात जातीची व्याख्या केली असून जातीच्या अस्तित्वासाठी अत्यंत अनिवार्य अशा वैशिष्ट्यांवरच लक्ष केन्द्रित केले आहे. त्याचप्रमाणे त्यांनी इतर दुय्यम दर्जाच्या व आनुवंशिक वैशिष्ट्यांकडे दुर्लक्ष केले आहे. या बाबतीत ती सुबोध व स्पष्ट असूनही तिच्यात काहीसं वैचरिक गोंधळ झालेला आहे, असे म्हणणे भाग आहे. जातिवाह्य विवाहबंदी व जातीत जन्मलेल्यांनाच सदस्यत्व असे त्यांनी दोन मुद्दे मांडलेले आहेत. मला म्हणावयाचे आहे की हे दोन्ही मुद्दे डॉ. केतकर समजतात त्याप्रमाणे वेगवेगळे नसून

एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. विवाहाला बंदी घातल्यानंतर परिणामतः सदस्यत्व जातीत जन्मणाऱ्यांपुरतेच मर्यादित होते अशा तऱ्हेने या दोन्ही बाबी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

जातीच्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांचे परीक्षण केल्यानंतर निसंदिग्धपणे दिसून येते की जातिवाह्य विवाहाची उणीव-जात्यंतर्गत विवाह-हाच खराखुरा जातीचा आत्मा आहे परंतु यावर संदिग्ध अशा मानववंश शास्त्राच्या दृष्टीने कोणी आप्ते घेऊ शकेल. कारण जातीसमस्या निर्माण न करताही जगाच्या पाठीवर अनेक गर्तांतर्गत विवाह करणारे समाज आढळून येतात. साधारणतः हे खरे आहे. कारण परस्परापासून सांस्कृतिक भिन्नता असलेले-स्वगटातच विवाह करणारे काही समाज बऱ्याच वेळा एकाच गावात वेगवेगळ्या मोहल्यात राहतात. वस्तुतः त्यांचा परस्परांशी फारच थोडा संबंध असतो, अशी खरी स्थिती आहे. युनायटेड स्टेट्समध्ये निग्रो, गोरेलोक आणि अनेक भटके लोक राहतात. त्यांना अमेरिकन इंडियन या नावाने ओळखले जाते. हे उदाहरण बरील मताच्या योग्य समर्थनासाठी उद्धृत केले जाऊ शकते. परंतु भारतात वेगळी स्थिती असल्यामुळे आपण आपल्या विषयात उगीच गोंधळ निर्माण करू नये. भारतीय लोकसमूह हा एकसंध समाज आहे याचा उल्लेख मी पूर्वीही केलेला आहे. भारतात आलेले वेगवेगळ्या वंशाचे लोक भिन्न भिन्न प्रदेशात स्थायी झाल्यानंतर परस्परात विलीन झाले आणि त्यांच्यात सांस्कृतिक एकता निर्माण झाली. ही सांस्कृतिक एकताच एकात्मतेचे गरेखुरे गमक आहे. ही एकात्मता जमेस धरल्यास जातीची समस्या नवीन लक्षणांनी युक्त अशी समस्या ठरते. ही लक्षणे केवळ स्वगटात विवाह करणारे समाज व भटके लोक यांच्या सान्निध्यातून निर्माण झालेली दिसून येत नाही. भारतातील जाती ह्या एकसांध समाजाचे कृत्रिमपणे लचके तोडून निर्माण केलेले निश्चित व स्थिर असे घटक होत. या प्रत्येकावर जात्यंतर्गत विवाहाच्या रुढीद्वारे परस्परांत मिसळून जाण्याची बंदी घालण्यात आली आहे. अशा तऱ्हेने, अपरिहार्यपणे निष्कर्ष निघतो की जात्यंतर्गत विवाह हेच जातीचे

व्यवच्छेदक लक्षण ठरते; आणि जात्यंतर्गत विवाहाची रूढी कशी टिकवून ठेवल्या गेली हे जर आपण स्पष्ट करू शकलो तर आपण जातीचा उगम व घडण प्रत्यक्षपणे सिद्ध केल्यासारखे होईल.

जातीव्यवस्थेच्या गुहेची जात्यंतर्गत विवाह ही गुरुकिल्ली आहे असे मी का म्हणतो हे तुमच्या चटकन लक्षात येणार नाही. तुमच्या कल्पना शक्तीला अधिक ताण पडू नये म्हणून त्याची कारणे मी आता सांगण्यास सुरवात करीत आहे. याच वेळी यही मुद्यावर भर देणे अनाठायी होणार नाही की भारतीय समाजाऐवजी जगातील दुसऱ्या कोणत्याही समाजात पुरातन रूढीचे अवशेष विशेषत्वाने आढळत नाहीत. त्यांचा धर्म मूलतः प्राचीन असून काल व संस्कृती यांची कितीही प्रगती झाली असली तरी त्यांचे वर्णविषयक कायदे आजही जुन्या जोमानेच कार्यशील आहेत या प्राचीन रूढींकी जिच्याकडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो ती म्हणजे गटबाह्य विवाहाची रूढी* होय. प्राचीन काळी गटबाह्य विवाहाची पद्धती सर्रास रूढ होती. याचे अधिक स्पष्टीकरण करण्याची आवश्यकता नाही. तथापि काळाच्या ओवावराने गटबाह्य विवाहाची रूढी मागे पडली आणि केवळ रक्ताचे नातेवाईक बगळल्यास आज लग्नाच्या क्षेत्रात कोणतेही सामाजिक बंधन उरले नाही. परंतु भारतीय लोकांच्या बाबतीत गटबाह्य विवाहाचा कायदा हा आजही सततपणे पाळण्यात येतो. वस्तुतः भारतात आज वेगवेगळ्या वंशाच्या लोकांचे गट उरले नसले तरी भारतीय समाजाला अजूनही गटपद्धतीच्या छटा चिकटलेल्या आहेत. गटबाह्य विवाह पद्धतीच्या नियमाभोवती रंजी घालणाऱ्या विवाह पद्धतीत आजही या छटा सहज आढळून येतात. कारण भारतात केवळ सपिंड वधूवरामध्येच लग्न होऊ शकत नाही असे नाही तर सगोत्र (हा एक गटबाह्य विवाहाचाच प्रकार आहे) वधूवरांचे लग्नसुद्धा एक फार मोठा धर्मभ्रष्टाचार मानण्यात येतो.

तुमच्यासाठी इतर कोणत्याही बाबीपेक्षा लक्षात ठेवण्याजोगी महत्त्वाची बाब म्हणजे स्वगटांतील वधूवराशी लग्न करण्याची रूढी भारतीय

*Exogamy

परंपरेतून भिन्न आहे, ही होय. भारतातील अनेक गोत्रांचे लोक गोत्रबाह्य विवाहाची रूढी पाळतात व पळत आलेले आहेत. इतकेच नव्हे तर सध्याच्या भावना बाळगणारे भारतातील अनेक लोकही स्वतःच्या गटबाहेरील वधू वा वराला लग्न करतात. भारतीय लोकात गटबाह्य विवाह (गोत्रबाह्य विवाह) हा एक संप्रदाय आहे असे म्हटल्यास मुळीच अतिशयोक्ती होणार नाही. जात्यंतर्गत विवाहाची रूढी* भारतात प्रचलित असली तरीही सगोत्रबाह्य विवाहाची रूढी मोडण्याचे कोणही धाडस करू शकत नाही तिचे पालन कठोरपणे करण्यात येते. इतकेच नव्हे तर जात्यंतर्गत विवाहाची रूढी मोडणाऱ्यापेक्षा सगोत्रबाह्य विवाहाची रूढी मोडणाऱ्याला दंडही अधिक कठोर देण्यात येतो, तुम्हाला सहजपणे दिसून येईल की सगोत्रबाह्य विवाह (एका अर्थाने गटबाह्य विवाह) ही एक परस्परात मिसळून जाण्याची प्रक्रिया असल्याने जेथे सगोत्रबाह्य विवाहाची रूढी असते तेथे जाती असू शकत नाहीत परंतु येथे तर जाती आहेत ! याचे अधिक मूलभूत पृथक्करण केल्यास परिणामतः असे दिसून येते की स्वगटांतर्गत विवाह पद्धतीचा गटबाह्य विवाह पद्धतीवर वरचष्मा झाल्यामुळेच निदान भारतात तरी जातींची निर्मिती झाली आहे. तथापि मूलतः गटबाह्य विवाह करणाऱ्या समाजामध्ये गटांतर्गत विवाह करण्याची रूढी कशी कार्यरत झाली (म्हणजेच जाती कशा निर्माण झाल्या) हा एक गंभीर प्रश्न आहे; आणि गटबाह्य विवाह पद्धतीच्या रूढीचा विरोध पचवून स्वगटात विवाह करण्याची प्रथा कोणत्या साधनांनी टिकवून ठेवण्यात आली हे जर आपण समजू शकलो तर आपल्या प्रश्नाचे उत्तर मिळू शकेल.

अशा तऱ्हेने गटांतर्गत विवाह करणाऱ्या रूढीने स्वगटाबाहेर लग्न करण्याच्या रूढीवर मिळविलेला विजय म्हणजेच जातीची निर्मिती होय. परंतु हे समजून घेणे फारसे सोपे नाही. यासाठी जातीमध्ये स्वतःचे रूपांतर करून घेऊ इच्छिताऱ्या एका काल्पनिक लोकसमूहाचे उदाहरण घेऊन त्याला त्या समूहांतर्गत विवाह करणाऱ्या गटाचे (जातीचे) रूप प्राप्त

*Endogamy

होण्यासाठी वारराव्या लागणाऱ्या साधनांचे पृथक्करण करून पाहू या. एखाद्या लोकसमूहात आधीपासूनच गटाबाह्य विवाह पद्धती रूढ असेल तर या गटाला जातीचे रूप प्राप्त होण्यास आवश्यक असलेली बाब म्हणजे हा नियम रद्द करून त्याला केवळ गटांतर्गतच विवाह केला पाहिजे हा नियम जारी करावा लागेल. परंतु 'आप' या गटाबाहेरच्या लोकांशी लग्न करू नका' असे केवळ फर्मान काढून हे काम होण्यासारखे नाही. परस्परांच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या लोकसमूहांमध्ये परस्परात मिसळून जाण्याची व अशा तऱ्हेने एकात्म समाज निर्माण करण्याची सहजप्रवृत्ती असते. या प्रवृत्तीला जर जातीच्या निर्मितीसाठी पायबंद घालावयाचा असेल तर लोकांना ओलांडता येणार नाही अशा तऱ्हेची मर्यादा घालावी लागते व गटाबाहेर लग्नविषयक व्यवहार होऊ नयेत याची काळजी घ्यावी लागते.

तथापि बाहेरच्या लोकांशी विवाह करू नयेत अशी मर्यादा घातली तर गटांतर्गतही काही सहजगत्या न सुटण्यासारख्या कठीण समस्या निर्माण होतात. ढोबळ मानाने पाहता, कोणत्याही सामान्य लोकसमूहामध्ये स्त्री पुरुषांची विभागणी साधारणतः सम प्रमाणात असते; आणि सारख्या वयोगटांच्या स्त्रीपुरुषांची संख्याही ढोबळ मानाने सारखीच असते. तथापि समाज जीवनात अनुरूपतेच्या बाबतीत लोकांच्या पती किंवा पत्नी विषयक अपेक्षा बहुधा कधीच पूर्ण होत नाहीत. अशी स्थिती असूनही जातीमध्ये परिवर्तित होऊ इच्छिणाऱ्या लोकसमूहाला मात्र स्त्रीपुरुषांच्या संख्येत समानता राखणे हे अंतिम ध्येयाइतकेच महत्वाचे असते. कारण त्याशिवाय गटांतर्गत विवाह पद्धती फार काळ चालू शकत नाही. हेच दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे गटांतर्गत लग्नपद्धती टिकवून ठेवायची असेल तर लोकांचा लग्नविषयक हक्क गटातल्या गटात पूर्ण करता आला पाहिजे नाहीतर गटातले लोक स्वतःच्या गरजा हव्या त्या मागनि भागविण्यास स्वमुखत्यार होऊन गटाच्या मर्यादा ओलांडणे त्यांना भाग पडेल. म्हणूनच जातीमध्ये रूपांतरित होऊ इच्छिणाऱ्या लोकसमूहाला गटांतर्गतच विवाह विषयक हक्कांची पूर्ती व्हावी म्हणून त्या गटामध्ये लग्नायोग्य स्त्रीपुरुषांची संख्या सारखी राहिल अशी व्यवस्था करणे अत्यावश्यक होऊन बसते. अशातऱ्हेची

समान संख्या सतत राखण्यामुळेच गटातल्या गटात लग्न करण्याची रूढी प्राप्त ठेवणे शक्य होते आणि जर का या संख्येतील तफावत आढोकाबाहेर गेली तर ही पद्धती निश्चितपणे मोडून पडल्याशिवाय राहत नाही.

अशातऱ्हेने पाहता, लग्नायोग्य स्त्रीपुरुषांच्या संख्येत पडलेली तफावत भरून काढण्याची समस्या व जातीची समस्या अंतीमतः एकाच स्वरूपात आहेत. निसर्गावर ही जबाबदारी सोपविल्यास पतिपत्नीचा एकाचवेळी मृत्यू झाला तरच आवश्यक तो समतोल कायम राहू शकतो. परंतु हा वचवितच घडणारा योगायोग आहे. पत्नीआधी जर पती मेला तर स्त्रियांच्या संख्येत एका स्त्रीची भर पडते व तिची व्यवस्था लावणे भाग पडते. नाहीतर जातिबाह्य विवाह करून ती जात कायद्याचे उल्लंघन करील. याचप्रमाणे पत्नी आधी मेल्यास पुरुषांच्या संख्येत एकाची भर पडते त्याच्या दुःखाशी समरस होऊनही जातीला त्याची व्यवस्था लावणे भाग पडते नाहीतर जातिबाह्य विवाह करून तो जात कायद्याचा भंग करील. अशातऱ्हेने हा वाढीव पुरुष व ही वाढीव स्त्री यांची व्यवस्था न लावल्यास जातीला ते एक जबरदस्त धोका होऊन बसतात. कारण त्यांना नेमून दिलेल्या मर्यादित गटात योग्य जोडीदार न मिळाल्यामुळे (आणि त्यांना जर तसेच मोकळे सोडले तर त्यांना मिळूच शकणार नाही कारण जर याबाबतीत काहीच नियमन करण्यात आले नाही तर बाकीच्या लोकसंख्येत केवळ त्यांचीच गरज भागण्याइतक्या स्त्री पुरुषांच्या जोड्या राहतील) ते जात मर्यादेचे उल्लंघन करून जातीबाह्य विवाह करतील व अशातऱ्हेने जातबाह्य संततीच्या निर्मितीला कारणीभूत ठरतील.

आपण गृहीत धरलेला लोकसमूह या वाढीव स्त्रीपुरुषांची विल्हेवाट कशी लावील हे आपण पाहू या. प्रथम आपण वाढीव स्त्रीचा प्रश्न घेऊ. जात्यंतर्गत विवाहाचा नियम जोपासण्यासाठी तिची दोन प्रकारे व्यवस्था लावता येणे शक्य आहे.

एक : तिला तिच्या मृत पतीच्या चित्तेवर जाळून तिच्यामुळे निर्माण होऊ घातलेल्या प्रश्नातून मुक्त होता येईल. तथापि स्त्री पुरुषांच्या

संघर्षातील तफावत नष्ट करण्याचा हा एक काहीसा अव्यवहार्य मार्ग आहे. काही प्रसंगी तो यशस्वीही होईल पण काही प्रसंगी होणार नाही. याचा अर्थ असा की या पद्धतीने प्रत्येक वाढीव स्त्रीची अशातऱ्हेने विल्हेवाट लावता येणे शक्य नाही. कारण हा उपाय सोपा असला तरी तो व्यवहारात उतरविणे कठीण आहे. आणि विल्हेवाट न लावलेली अशी वाढीव स्त्री (विधवा) जातीत तशीच राहिली तर तिच्या अस्तित्वामध्ये दुहेरी धोका असतो. ती जातीबाह्य विवाह करून अंतर्गत विवाहाचा नियम तरी मोडेल किंवा जात्यंतर्गत विवाह करून स्पर्धेद्वारे एका उपवर मुलीच्या लग्नविषयक राखीव हक्कावर आक्रमण तरी करील. कोणत्याही दृष्टीने पाहिले तरी ती जातीला एक आव्हानच ठरते. म्हणूनच जर तिला तिच्या मृत पतिबरोबर जाळण्यात आले नसेल तर तिची काहीतरी व्यवस्था लावणे अपरिहार्य ठरते.

दुसरा उपाय म्हणजे तिच्या उर्वरित जीवनात तिच्यावर वैधव्य लादणे. वस्तुनिष्ठ परिणामाच्या दृष्टीने पाहिले तर जाळून टाकण्याचा उपाय वैधव्य लादण्याच्या उपायापेक्षा अधिक चांगला आहे. विधवेला जाळून टाकण्यामुळे तिच्यामध्ये अंतर्भूत असलेल्या तिन्ही धोक्याचा नाशनाट होतो. या जगाचा कायमचा निरोप घेतल्यामुळे अंतर्गत अथवा जातिबाहेर पुनर्विवाह करण्याचा ती प्रश्नच निर्माण करीत नाही. परंतु अनिवार्य वैधव्य अधिक व्यवहार्य असल्यामुळे जाळून टाकण्यापेक्षा अधिक चांगले ठरते. हा उपाय तुलनात्मक दृष्ट्या मानवी आहे. इतकेच नव्हे तर पुनर्विवाहाच्या धोक्यातूनही जाळण्याच्या उपायाप्रमाणेच या उपायाने सुटका होते. परंतु गटांतील नीतीचे रक्षण करण्यात मात्र ती अपयशी ठरते. वैधव्य जबरदस्तीने लादण्यामुळे ती स्त्री जिवंत राहते आणि कायदेशीर संसार थाटण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्क हिरावून घेतल्यामुळे तिचा कल अनैतिक व्यवहाराकडे वाढू लागतो यात शंका नाही. परंतु ही क.ही फारशी अडचणीत टाकणारी बाब नाही. तिचा मोह कोणालाही होणार नाही अशातऱ्हेची निकुष्ट राहणीची बंधने तिच्यावर लादल्या जाऊ शकतात.

जातीमध्ये रूपांतरित होऊ इच्छिणाऱ्या लोकसमूहाच्या दृष्टीने वाढीव पुरुषाचा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा असून वाढीव स्त्रीच्या प्रश्नापेक्षा अधिक कठीणही आहे. अनादि काळापासून स्त्रीच्या तुलनेत पुरुषाला वरच्या दर्जाचे स्थान लाभलेले आहे. प्रत्येक गटामध्ये त्याची भूमिका प्रबळ असते आणि स्त्रीच्या तुलनेत त्याला प्रतिष्ठाही जास्त असते. स्त्रीवर परंपरेने चालत आलेल्या या वरचष्म्यामुळे पुरुषाच्या इच्छा आकांक्षा नेहमी विचारात घेतल्या जातात. या उलट स्त्री ही नेहमीच धार्मिक, सामाजिक किंवा आर्थिक बाबतीत सर्व तऱ्हेच्या अन्यायकारक नियमांना बळी पडत आलेली आहे, परंतु माणसाची भूमिका नियम तयार करणाऱ्याची असल्यामुळे तो नियमाच्या पलिकडे असतो. अशी स्थिती असल्यामुळे एखाद्या जातीतील वाढीव स्त्रीवर जी बंधने घातल्या जाऊ शकतात तीच बंधने पुरुषावरही घालून त्याला तुम्ही सारखीच वागणूक देऊ शकत नाही.

मृत पत्नीबरोबर त्याला जाळण्याची कल्पना दोन दृष्टींनी फसवी आहे. एकतर तो केवळ पुरुष असल्यामुळे असे घडू शकत नाही दुसरे म्हणजे जर तसे केले तर जातीतून एक घडघाकट व्यक्ती नष्ट होते. यामुळे त्याची व्यवस्था लावण्याचे फक्त दोनच पर्याय उरतात. कारण तो जातीला उपकारक असतो.

हा पुरुष गटदृष्टीने महत्त्वाचा असल्यामुळे या दोन्ही उद्देशांची पूर्तता होईल असाच उपाय असला पाहिजे. अशा स्थितीत विधवेप्रमाणेच पुढील काळात विधुर राहण्याचे त्याच्यावरही बंधन घातल्या जाऊ शकते किंवा त्याचे मन बळवल्या जाऊ शकते असे मी म्हणून. हा उपाय अतिशय कठीण आहे असेही नाही. कारण काही विधुर कसल्याही जबरदस्तीशिवाय स्वतःच उरलेल्या आयुष्यात ब्रह्मचर्य व्रताचे पालन करतात किंवा याही पुढे जाऊन भौतिक आनंदाचा त्याग करून संन्यास घेतात. परंतु मनुष्य-स्वभाव लक्षात घेता हा उपाय यशस्वी होण्याची आशा फारच कमी आहे. या उलट, जर हा वाढीव पुरुष जातीच्या व्यवहारामध्ये सक्रीय भाग घेत राहिला तर त्याच्यामुळे जातीच्या नीतिनिमित्तेला धोका निर्माण होण्याचाच अधिक संभव असतो. दुसऱ्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर ज्यांच्या बाबतीत

ब्रह्मचर्याचा उपाय यशस्वी ठरला. तेथे तो सोपा असला तरी जातीच्या भ्रमराटीच्या दृष्टीने ब्रह्मचर्य फारसे हितकारक ठरत नाही. जर त्याने खऱ्याबऱ्या ब्रह्मचर्याचे पालन केले व संन्यास घेऊन जगाचा त्याग केला तर अंतर्गत विवाहाच्या कायद्याला किंवा जातीच्या नैतिकतेला त्याच्यापासून धोका राहत नाही. कारण तो अलिप्ततेचे जीवन निःसंशयपणे जगत असतो. परंतु तो सत्यस्त ब्रह्मचारी असल्यामुळे जातीला संपन्नादरथा प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टीने तो मेल्यासारखाच असतो. कोणत्याही जातीला स्पर्धात्मक व जोमदार जीवनासाठी संख्यात्मक दृष्टीने पुरेशी शक्ती नेहमी टिकून ठेवावीच लागते. परंतु अशी अपेक्षा करणे व सत्यस्त जीवनाचा पुरस्कारही करणे म्हणजे रक्त काढून रक्तक्षय दुरुस्त कर याचा प्रयत्न करण्यासारखेच आहे.

यामुळेच एखाद्या जातीतील वाढीव पुरुषावर ब्रह्मचर्य लादण्याचा प्रयत्न तात्त्विक दृष्टीने व व्यावहारिक दृष्टीनेही अपयशी ठरतो. जातीच्या हितासाठीच त्याला गृहस्थावस्थेत ठेवणे भाग पडते. परंतु जातीतल्या जातीत त्याच्यासाठी वधूची व्यवस्था करणे हा एक प्रश्नच असतो. सुरुवातीच्या वेळी हे शक्य नसते. कारण पूर्णतः स्वयं मर्यादित असलेल्या जातीमध्ये विवाहयोग्य स्त्री पुरुषांची संख्या समान असल्यामुळे एका पुरुषाने एकाच स्त्रीशी विवाह करावा असा नियम असावाच लागतो आणि कोणालाही दोनदा विवाह करण्याची संधी मिळू शकत नाही. अशा परिस्थितीत वाढीव पुरुषाला जातीत जखडून टाकायचे असेल तर त्याला केवळ लग्नायोग्य न झालेल्या वयोगटातील मुलगीच वधू म्हणून पुरविल्या जाऊ शकते. वाढीव पुरुषाच्या बाबतीत निश्चितच हा एक चांगला व शक्य कोटीतील उपाय आहे. या उपायाने त्याला जातीत ठेवता येते. जातीबाहेर लोक जाण्यामुळे जातीची लोकसंख्या कमी होण्याला आळा बसतो आणि जात्यंतर्गत विवाहाचा नियम व जातीची नीतीमत्ता यांचेही रक्षण होते.

सारांश, स्त्री पुरुषांच्या संख्येतील तफावत अशातऱ्हेने चार उपायांनी सहजपणे नाहीशी केल्या जाऊ शकते. १) विधवेला तिच्या मृत पतीच्या शवा-

बरोबर जाळून टाकणे, (२) वैधव्य लादणे- जाळून टाकण्याचाच सौम्य पर्याय, (३) विधुरावर ब्रम्हर्चावस्था लादणे, (४) लग्नायोग्य नसलेल्या अल्पवयीन मुलीशी त्याचे लग्न लावून देणे. मी वर उल्लेख केल्याप्रमाणे जात्यंतर्गत विवाह पद्धतीच्या रक्षणासाठी विधवेला जाळून टाकणे आणि विधुरावर ब्रम्हचर्यावस्था लादणे हे दोन उपाय जातहिताच्या दृष्टीने संशयास्पद असले तरी ती सर्वच साधने म्हणून वापरात असतात. परंतु सैन्याप्रमाणेच साधनेही मुक्तपणे कार्यरत झाली म्हणजे उद्दिष्ट साध्य होते. तर मग या साधनांनी होणारे उद्दिष्ट कोणते?

ही साधने अंतर्गत विवाह पद्धतीला शाश्वत रूप प्राप्त करून देतात. आणि आपण जातीच्या ज्या अनेक व्याख्या तपासून पाहिल्या त्याप्रमाणे पाहता, जात आणि अंतर्गत विवाहपद्धती या दोनही गोष्टी एकरूपच आहेत अशातऱ्हेने या साधनांचे अस्तित्व हे जातीशी निगडित असून जातीत त्यांचा अंतर्भाव असतोच.

माझ्या मते, जातीव्यवस्थेतील कोणत्याही जातीची सामान्य घडण ही अशी असते. अता या सर्वसामान्य चर्चेकडून भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिकडे वळून त्यांच्या घडणीबद्दल विचार करू या. भारतातील जाति-व्यवस्था ही एक अत्यंत जुनी संस्था आहे यात शंका नाही. आणि जे कोणी भूतकाळाची उकल करण्याचा प्रयत्न करतात त्यांच्या मार्गात अनेक खावखळगे निर्माण झालेले आहेत, हे मो सांगितलेच पाहिजे असे नाही. जेथे लिखित स्वरूपाची किंवा विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही तेथे किंवा भारतीय लोकांप्रमाणे हे जग ज्यांना मिथ्या वाटते व त्यामुळे इतिहास लिहिणे म्हणजे मूर्खपणा वाटतो, त्यांच्याबाबतीत तर हे विधान अधिकच खरे ठरते. तथापि बराच काळ नोंद घेण्यात न आली तरी संस्था मात्र टिकून राहतात. आणि हाडांचे अवशेष ज्याप्रमाणे स्वतःचा इतिहास स्वतःच सांगतात. त्या प्रमाणेच रुढी व परंपरेच्या जोडीने संस्था ही स्वतःचा इतिहास स्वतःच सांगतात. हे जर खरे तर, वाढीव पुरुष व वाढीव स्त्रीचा प्रश्न

सोडविण्यासाठी हिंदूनी जो निर्णय घेतला तो आपण तपासून पाहिल्यास आपल्या कार्यात बरेच यश येईल.

हिंदू समाजाचे सर्वसाधारण स्वरूप गुंतागुंतीचे असले तरी बरेच पाहणाऱ्यालाही त्यात तऱ्हेवाईक व स्वैर अशा प्रकारच्या तीन रुढी दिसून येतात त्या अशा:

- १) सती किंवा विधवेला मृत पतीच्या चितेवर जाळणे.
- २) विधवेला पुनर्विवाहाची बंदी घालून तिच्यावर वैधव्याची सक्ती करणे.
- ३) बाला विवाह (अल्पवयीन मुलीचे लग्न)

यातोबतच असेही दिसून येते की विश्रुताच्या बाबतीत त्याने सन्यास घ्यावा अशी जोरदार ओक्षा असते. परंतु काही प्रसंगी मात्र शुद्ध हेतू-मुळेही विधुर सन्यास घेतात.

माझ्या माहितीप्रमाणे या रुढींच्या उगमांचे शास्त्रीय स्पष्टीकरण अजूनही पुढे आलेले नाही. या रुढींना मान कां देण्यात आला हे सांगणारे तत्त्वज्ञान आपणाकडे विपुल प्रमाणात आहे परंतु त्यांच्या उगमाची व अस्तित्वाची कारणे सांगणारी कोणतीही माहिती आपल्याजवळ उपलब्ध नाही! सतीप्रथेला मान देण्यात आला; कारण* "पती आणि पत्नी यांच्या शरीर व आत्माच्या निस्सीम एकत्वाचे ते एक गमक आहे. सती जाणे म्हणजे मृत्यूच्या सीमा ओलांडणारी भक्ती होय. कारण पत्नीपदाचा उच्च आदर्श तीच असल्यामुळे पार्वती शंकराला म्हणते: पतीभक्तीने स्त्रीला सन्मान प्राप्त होतो. यापुढे ती अत्यंत भावनावश आवाजात म्हणते हे शंकरा जर माझ्या सहवासाने तुम्ही संतुष्ट झाला नाही तर नंदनवनही मला तुच्छ वाटेल." सक्तीच्या वैधव्याला मान कां देण्यात

* A. K. Coomaraswamy Sati: a Defence of the Eastern Women in the British Sociological Review Vol. VI. 1913.

येतो हे मला तरी माहीत नाही. आणि बरेच लोक या प्रथेला चिकटून असले तरी तिच्या गौरवाची गाणी गाणारा अजूनही मला कोणी आढळला नाही. बालविवाहाची प्रशंसा डॉ. केतकरांनी पुढीलप्रमाणे केल्याचे ऐकिल्यात आहे. "बऱ्या एकनिष्ठ पुरुषाला किंवा स्त्रीला तिचे किंवा त्याचे लग्न ज्या व्यक्तीशी झाले असेल तिच्याशिवाय अन्य व्यक्तीबद्दल प्रणय भाव ना निर्माण होता कामा नये. अशाप्रकारची शुद्धता ही केवळ लग्नानंतरच आवश्यक आहे असे नव्वे तर लग्नाआधीही आवश्यक असते. कारण आदर्श पातिव्रत्याचे हेच शुद्ध स्वरूप होय. कुमारिकेच्या नियोजित पतिविवाह जर ती लग्ना-आधीच दुसऱ्यावर प्रेम करीत असेल तर तिला विषुद्ध समजता येत नाही. लग्न कोणाशी होणार आहे हे कुमारिकेला माहीत नसते म्हणून लग्नापूर्वी तिने कोणावरही प्रेम करू नये. जर तिने तसे केले तर ते पाप ठरते. म्हणूनच तिच्यामध्ये कसल्याही लैंगिक भावनेची जाणीव निर्माण होण्यापूर्वीच जर तिला तिचे प्रेमपात्र माहीत असेल तर अधिकच चांगले ठरते. यामुळेच अल्पवयीन मुलीचे लग्न करणे उत्तम"

हा उसन्या अवसानाने केलेला चातुर्वर्ण्य बाकळ बालाविवाहपद्धती सन्मानित करी जाली हे सुचवितो; परंतु ही पद्धती व्यवहारात का आणल्या गेली याबद्दल काहीही सांगत नाही. १८ व्या शतकातील व्यक्तिस्वातंत्र्य-वादाच्या उदयाशी ज्याचा थोडाही परिचय असेल त्याच्या लक्षात माझ्या अभिप्रायातील मर्म येईल. इतर आनुवंशिक बाबीपेक्षा चळवळ नेहमी जास्त महत्वाची असते. आणि तिला नैतिक बळ देण्यासाठी व समर्थनासाठी बऱ्याच काळानंतर तिच्याभोवती तत्त्वज्ञान निर्माण होत असते. याच सूत्राने पुढे जाऊन मी सांगू इच्छितो की या रुढीची ही भरमसाठ प्रशंसा लक्षात घेता अशा स्तुतीशिवाय त्या तय धरून राहू शकत नाहीत हेच सिद्ध होते. या रुढी निर्माण का झाल्या या प्रश्नाचे माने उत्तर असे की जातीच्या घडणीसाठी त्या आवश्यक होत्या आणि त्यांना लोकप्रिय करण्यासाठी किंवा कडू गोळीला साखरेचा मुळावा देण्यासाठी असे म्हणूया, त्यांच्या गौरवाचे तत्त्वज्ञान निर्माण झाले. कारण आरंभी निरागस लोकांच्या विवेक बुद्धीला या रुढी इतक्या किळसवाण्या व भयंकर वाटल्या असतील की त्यांना मोहक

रूप देण्यासाठी बरेच परिश्रम घेण्याबाबून गर्वित उरले नाही. या रुढी आज आगल्यासमोर उत्कृष्ट आदर्शाच्या रूपात मांडण्यात येत असल्या तरी मूलतः त्यांची प्रकृती साधनांचीच आहे, तथापी त्यांच्यामुळे घडून येणारे परिणाम समजून घेण्यात आपली दिशाभूल होऊ नये. साधनांना साध्यरूप मानणे आवश्यक असते व या रुढीच्या बाबतीत त्यांना अधिक कार्यक्षम बनविण्यासाठी तसे करणे भाग पडले, असा युक्तीवाद कोणी सहज करू शकेल. जर साधनाची खरी प्रकृती नष्ट होत नसेल तर साधनाला साध्य समजल्याने काहीच अपाय होत नाही; परंतु यामुळे एखाद्या साधनाचे साधनरूप मात्र नाहीसे होत नाही. तुम्ही साधनाला ज्याप्रमाणे साध्य मानू शकता त्याचपद्धतीने 'जगातील सर्व मांजरे कुत्री आहेत' असा कायदाही तुम्ही पास करू शकता; परंतु जसे मांजरांचे रूप बदलून त्यांना तुम्ही कुत्र्याचे रूप देऊ शकत नाही तसेच साधनाचे रूपही तुम्ही बदलू शकत नाही म्हणूनच सती, सक्तीचे वैधव्य आणि बालविवाहाला साध्य समजण्यात येवो की साधन समजण्यात येवो मूलतः या रुढी बाडीब पुरुष व बाडीब स्त्रीचा प्रश्न सोडविण्याच्या हेतूने व अंतर्गत विवाहाची रुढी शाबूत ठेवण्याच्या उद्देशाने अस्तित्वात आल्या, हे माझे म्हणणे समर्थनीय ठरते. या प्रथांबाबून अंतर्गत विवाह पद्धती तंतोतंतपणे कार्यशील राहू शकली नसती आणि अंतर्गत विवाह पद्धतीबाबून जात म्हणजे एक फसवणूक होय.

भारतातील जातीच्या निर्मितीची व जोपासनेची प्रक्रिया स्पष्ट केल्यानंतर साहजिकच तिच्या उगमासंबंधीचा प्रश्न पुढे येतो. हा उगमासंबंधीचा प्रश्न अतिशय त्रस्त करणारा आहे. व दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे जातीचा अभ्यास करताना त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण्यात येते. काहींनी त्याच्याकडे कानाडोळा केला तर काहींनी त्याला बगल दिली आहे जातीचे मूळ यासारखी काही वस्तू असू शकते की काय याबद्दल काही संशोधक गोंधळून जाऊन असे सुचवितात की 'मूळ' या शब्दाची आपली आसक्ती आपण आवरू शकत नसलो तर त्याच्या अनेकवचनी रूपाचा म्हणजे 'उगमस्थान' असा वापर करणे अधिक चांगले. माझ्यापुरते पाहिले तर माझ्या मनात भारतातील जातीच्या उगमाच्या प्रश्नाने कसलाही गोंधळ

नाही. कारण मी आधीच सिद्ध केल्याप्रमाणे जात्यंतर्गत विवाह हेच एकमेव जातीचे वैशिष्ट्य होय. आणि जेव्हा मी 'जातीचे मूळ' असे म्हणतो तेव्हा 'जात्यंतर्गत विवाहासाठी लागणाऱ्या यंत्रणेचे मूळ' असा त्याचा अर्थ मला अभिप्रेत आहे.

समाज जीवनात व्यक्तीला एखाद्या परमाणूचे स्थान देणारी कल्पना राजकीय व्याख्यानातून बरीच लोकप्रिय करण्यात आली आहे. (गावंढळ बनविण्यात आली असे म्हणण्याच्या बेतात मी होतो) परंतु ती एक भूलथाप आहे. व्यक्तीच्या समूहाने समाज बनतो असे म्हणणे फारच मामुली विघात ठरते. समाज हा नेहमीच वर्गांच्या समावेशाने तयार होतो. वर्गलढ्याच्या विचारमरणीचे प्रतिपादन कदाचित अतिशयोक्तीचे होईल परंतु समाजामध्ये निश्चित असे वर्ग अस्तित्वात असतात ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांना आधार वेगवेगळा असू शकतो. ते आर्थिक, बौद्धिक किंवा सामाजिक असतील परंतु समाजातील व्यक्ती ही नेहमीच कोणत्यातरी वर्गाचा घटक असते. ही सर्व-मान्य वस्तुस्थिती असून हिंदूसमाजही या नियमाला अपवाद नसावा आणि खरी गोष्ट अशी की तो तसा नव्हता हे आपण जाणतोच. हा सामान्य नियम आपण ध्यानात धरला तर जातीच्या उगमाविषयी आपला अभ्यास अधिक सुकर होईल. म्हणून जातीमध्ये ज्याचे प्रथम रूपांतर झाले असा वर्ग कोणता हेच आपणास ठरवावयाचे आहे. कारण जात व वर्ग हे दरबाजासमोर दरबाजा असलेले शेजारी असून फारच थोड्या भेदामुळे त्यांचे अस्तित्व वेगळे ठरते. जात हा एक स्वयंमर्यादित वर्ग होय.

ज्याने स्वतःभोवती प्रथम मर्यादा घालून घेतली असा वर्ग कोणता? या प्रश्नाचे उत्तर जातीच्या उगमाच्या अध्ययनाने आपणास मिळावयास हवे. हा प्रश्न फाजील चौकशीसारखा वाटण्याचा संभव असला तरी तो सुसंगत आहे; आणि याच्या उत्तरामुळे भारतातील जातीचे मूळ व वृद्धी स्पष्ट होण्यास आपणास बरीच मदत होईल. दुर्दैवाने या प्रश्नाचे सरळसोपे उत्तर देणे माझ्या शक्तीबाहेरचे आहे. अप्रत्यक्षरीत्याच त्याचे उत्तर मी देऊ शकतो. माझ्या विवेचनात आलेल्या रुढी हिंदु समाजात प्रचलित आहेत असे

मी यापूर्वी म्हटलेले आहे. एरव्ही ते विधान त्या रुढी सार्वत्रिकपणे प्रचलित आहेत असे सुचवीत असल्यामुळे; आणि अचूक हीण्यासाठी त्या विधानाला थोडी पुष्टी जोडणे आवश्यक आहे. या रुढी त्यांच्या पूर्ण कडक रूपात केवळ एका जातीत म्हणजे ब्रह्मणातच सापडण्यासारख्या आहेत. हिंदू समाजात ब्राह्मणांनी सामाजिक वारस्यात सर्वात बरच्या दर्जाचे स्थान प्राप्त केलेले असल्यामुळे अब्राह्मण जातीतही या रुढी अनुकरणाद्वारे पोळण्यात येत असल्या तरी त्या कडकपणे ब सर्वच्या सर्व पाळल्या जात नाहीत. या महत्वाच्या बाबींचा आपणाला मूलभूत मुद्दा म्हणून उपयोग होऊ शकतो. जर अब्राह्मण जातीत या रुढींची प्रथा अनुकरणामुळे आली असेल—आणि हे सहजगत्या सिद्ध करता येण्याजोगे आहे—तर जातीव्यवस्थेचा जनक कोणता बर्ग आहे हे सिद्ध करण्यास कसल्याच युक्तीवादाची आवश्यकता उरत नाही. ब्राह्मण वर्गाने स्वतःला मर्यादा घालून आपले रूपांतर जातीत कां करून घेतले हा वेगळा प्रश्न असून त्याची वासलात पुढे वेगळ्या संदर्भात लावता येईल, परंतु या रुढीचे कडकपणे पालन व उपाध्याय वर्गाने जुन्या संस्कृतीत आढळतेने उपभोगलेली सामाजिक श्रेष्ठता हे दोन पुरावे या 'कृत्रिम संस्थेचे' तेच जनक असून त्यांनीच या अस्वाभाविक रुढीद्वारे तिची जोपासना केली हे सिद्ध करण्यास पुरेसे आहेत.

जाती प्रथेची वाढ आणि प्रसार सर्व भारतभर कसा झाला या माझ्या प्रबंधाच्या तिसऱ्या भागाजवळ मी आता आलेली आहे. पुढील प्रश्नाचे उत्तर मी दिले पाहिजे. देशातील बाकीच्या अब्राह्मण लोकांमध्ये जातिप्रथेचा प्रसार कसा झाला? जातीचा भारतभर प्रसार कसा झाला या प्रश्नाची दुर्दशा जातीच्या उगमाच्या प्रश्नापेक्षाही अधिक झाली. माझ्या मते याचे मुख्य कारण म्हणजे प्रसाराचा व उगमाचा प्रश्न वेगवेगळा करण्यात आला नाही. असे होण्याचे कारण म्हणजे एकतर भारतीय स्मृतीकारांनी दैवी विभागणी म्हणून भारतातील गरीब जनतेवर जातीप्रथा लादली किंवा भारतीय जनतेत असलेल्या एखाद्या विशिष्ट सामाजिक उत्क्रांतीच्या नियमामुळे जातीचा प्रसार झाला, असा विद्वानांचा गैरसमज झालेला आहे.

प्रथमतः भारतीय स्मृतीकारांचा समाचार मी घेऊ इच्छितो. प्रत्येक देशात त्यांचे नियम करणारे महापुरुष असतात. हे महापुरुष आणि ब्राह्मणांच्या वेळी पापी जनतेला सुधारण्यासाठी एखाद्या अवतारी पुरुषाप्रमाणे उदयास येतात आणि जनतेला न्यायाचे व नीतीचे धडे देतात. मनु हा भारताचा स्मृतिकार खरोखरच होऊन गेला असेल तर तो निश्चितच एक धाडशी पुरुष होता. त्याने सांगितलेल्या कथेप्रमाणे जर जातीची निर्मिती करण्यात आली असेल तर मनु हा मनु नक्कीच एक अविचारी माणूस असला पाहिजे, आणि ज्या लोकांनी त्याची विभागणी मान्य केली ते लोकही आपणाला माहीत असलेल्या लोकांहून भिन्न असले पाहिजे. जातीचा कायदा कोणीतरी 'तयार केला' ही कल्पनाच करता येण्यासारखी नाही. जातीचा नियम मनुने तयार केला असता तर त्याच्या मृत्यूनंतर तो जिवंत राहूच शकला नसता असे म्हणण्यात मुळीच अतिशयोक्ती नाही. कारण एका माणसाच्या लेखनीच्या फटकाऱ्यासरसा नम्र होऊन आपली स्वयंती जतावराच्या बरोबरीची नीच करून घेण्यास व स्वतः दुःख सोमून दुसऱ्या वर्गाला उच्चतेच्या शिखरावर चढविण्यास कोणता बर्ग तयार होऊ शकेल? ज्याच्या अविपत्याखाली सर्व जनता आहे अशा जुलमी हुकुमशाहाशिवाय कोणीही आरल्या आश्रिताला अशा नितांत अन्याय्य पद्धतीने विभागणी करण्याची परवानगी देऊ शकेल ही कल्पनाच करवत नाही. कारण एका दृष्टीक्षेपातच या त्याच्या 'संस्थेचा' अन्यायीपणा सहज लक्षात येतो. मनुविषयी मी फारच कठोर आहे असे वाटण्याचा संभव आहे; परंतु त्याचे भूत ठार भारण्याइतके भासे सामर्थ्य पुरेसे मजबूत नाही याची मला खात्री आहे. तो एखाद्या देह-रहित भूताप्रमाणे जिवंत आहे; आणि अजूनही जातीव्यवस्थेवद्दल त्याच्या-कडेच तक्रार नोंदवीली जाते. मला तर अशीही भीती वाटते की तो आपली बराच काळ जिवंत राहील. मला तुमच्या मनावर एक गोष्ट बिंबवावयाची आहे. ती म्हणजे मनुने हा जातीचा कायदा तयार केला नसून तो तसे करूही शकला नसता. मनुच्या फार पूर्वीच जात अस्तित्वात होती. तो जातिप्रथेचा एक प्रकार होता; आणि म्हणूनच त्याने तिला तात्त्विक रूप दिले. परंतु सध्याची हिंदू समाजव्यवस्था निश्चितच त्याने नेमून दिलेली

नाही व तो तसे कधी शकला नसता. अस्तित्वात असलेले जातीचे नियम संकलित करण्यात व जातिधर्माचा उपदेश करण्यातच त्यांचे कार्य संपुष्टात आले. जातीचा प्रसार व वाढ करण्याचे कार्य इतके अवाढव्य आहे की ते एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा वर्गाच्या सामर्थ्या व धूर्तपणापलिकडे आहे. ब्राह्मणांनी जाती निर्माण केल्या, या विचारसरणीतही असाच युक्तिवाद करण्यात येतो. मनुच्या बाबतीत मी जे सांगितले आहे त्यानंतर, वैचारिक दृष्ट्या ही विचारसरणी चुकीची असून उद्देश्यतः द्वेषमूलक आहे एवढे सांगितले म्हणजे पुरे; आणखी काही विशेष सांगण्याची गरज नाही अनेक बाबतीत ब्राह्मण दोषी असतील आणि ते दोषी आहेत असे मीही म्हणतो परंतु अबाह्य जनतेवर जातीप्रथा लादण्याचे कार्य त्यांच्या सामर्थ्यावाहेरचे होते. त्यांनी आपल्या अस्खलित तत्वज्ञानाद्वारे प्रसाराच्या क्रियेत मदत केली असेल परंतु त्यांच्या जातीच्या सीमेपलीकडे त्यांच्या योजना ते निश्चितच रेटू शकले नाहीत. एखाद्याने स्वतःच्या नमुन्यावरहुकुम समाज घडविण्याची कल्पनाच किती तेजस्वी व भव्य आहे ! तो अशा रम्य कल्पना करून स्वतःची प्रशंसा करू शकतो व आनंदात मग्न होऊ शकतो. परंतु तो ती कल्पनाच प्रत्यक्षात फारशी पुढे रेटू शकत नाही. माझ्या हल्ल्याचा आवेश अनावश्यक वाटण्याचा संभव असला तरी मुद्दा मी तुम्हाला ठासून सांगतो की तो निष्कारण नाही. हिंदू समाजव्यवस्था जातीच्या चौकटीत मोठ्या चातुर्याने बसविलेली असून, शास्त्रांनी जाणीबपूर्वक निर्माण केलेली ती एक संस्था आहे असा श्रद्धालू हिंदूच्या मनात दृढ विश्वास आहे. केवळ असा विश्वास आहे, एवढेच नाही तर ती चांगलीच असणार कारण ती शास्त्रांनी नेमून दिलेली आहे, व शास्त्रे चूक असू शकत नाहीत असाही त्यांचा समज आहे. या वृत्तीच्या विरुद्ध वाजून एवढ्या आवेशाने मी माझे मत मांडले याचे कारण धार्मिक पावित्र्याला काही शास्त्रीय आधार आहे, म्हणूनही नव्हे किंवा त्याच्या विरोधी जे सुधारक उपदेश करतात त्यांना मदत म्हणूनही नव्हे. उपदेशाने जातिव्यवस्था निर्माण झाली नाही व नष्टही होणार नाही, एखाद्या शास्त्रीय स्पष्टीकरणाला धार्मिक पावित्र्य बहाल करून त्याची स्तुती करीत बसण्याच्या वृत्तीतील ढोंगीपणा दाखवून देण्याचा माझा उद्देश आहे.

भारतातील जातीच्या प्रसाराचा प्रश्न सोडविण्याच्या बाबतीत अशा तऱ्हेने महापुरुषवादी उपपत्ती आपणाला फारशी मदत करू शकत नाही. पाश्चात्य पंडितांनी महापुरुष पूजेला न पसता वेगळ्या तऱ्हेने स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्यामते ज्या केन्द्रबिंदुभोवती जाती निर्माण झाल्या ते असे : (१) धंदा (२) वर्गीय संस्थांचे अवशेष इ., (३) नव्या श्रद्धेचा उदय, (४) मिश्र जातीय संतती आणि (५) देशांतर.

हे केन्द्रबिंदु इतर समाजांमध्ये अस्तित्वात नाहीत की काय? आणि ते केवळ भारताचेच वैशिष्ट्य आहे काय असा यावर प्रश्न निर्माण होऊ शकेल. ते केवळ भारताचेच वैशिष्ट्य नसेल व सर्व जगात सारखेच आढळून येत असेल तर पृथ्वीच्या इतर भागात त्यांनी जाती का निर्माण केल्या नाहीत ? वेदाच्या भारतभूमी पेक्षा ते इतर भाग जास्त पवित्र आहेत म्हणून की काय ? की ते पंडितच चुकले म्हणावे ? मला शंका येते की दुसरे विधानच सत्य असावे.

वरील किंवा एका किंवा अनेक केन्द्रबिंदूवर आधारित उपपत्तीवद्दल अनेक लेखकांनी श्रेष्ठ दर्जाचा सिद्धांत मांडल्याचा आव आणला तरी जवळून तपासून पाहिल्यानंतर मध्य अर्नोल्डच्या 'कसल्याही भव्यतेचा समावेश नसलेल्या मामूली वस्तूचे भव्य नाव' या विधानाची ती फिटफाट उदाहरणे आहेत असे कोणालाही खेदाने म्हणावे लागते. सर डेन्जिल आयबेस्टन, मि. नेसफिल्ड मि. सेनार्ट आणि सर एच. रिस्ले यांनी पुढे मांडलेल्या जातीच्या वेगवेगळ्या उपपत्ती याच नमुन्याच्या आहेत. त्यांचे एकमेव परिक्षण करावयाचे म्हणजे बरपांगी तर्काने रूप दिलेल्या रडगाण्याचे ते दिव्याळ रूप होय असे म्हणावे लागते. उदाहरणार्थ : श्री. निस्फिल्ड म्हणतात की 'ज्यावर भारतातील जातिव्यवस्था उभारल्या गेली तो एकमेव आधार म्हणजे केवळ धंदा होय.' परंतु त्यांनी वरील विधान करून आपला विचार मुळीच पुढे नेलेला नाही, याची त्यांना आठवण करून दिली पाहिजे. कारण भारतातील जाती ह्या उद्योगमूलक आहेत इतकाच त्यांचा वास्तवीक अर्थ आहे. आणि हा तर अगदीच मामूली शोध आहे. उद्योग

मूलक वर्गाने आपले रूपांतर उद्योगमूलक जातीत कां करून घेतले याचे कारण आपणाला श्री. नेस्फिल्डकडून अजून कळावयाचेच आहे. श्री. नेस्फिल्डची उपपत्ती नमुना म्हणून पुरेसी नसती तर इतर मानववंशशास्त्रज्ञांच्या उपपत्तीचा विचार मी मोठ्या आनंदाने केला असता परंतु वस्तुतः तशी आवश्यकता दिसत नाही.

विघटनाच्या नियमानुसार निर्माण झालेली एक अद्भुत गोष्ट अशा दृष्टीने काही उपपत्ती जातिव्यवस्थेचे स्पष्टीकरण करतात. धार्मिक शरणांगतीची भाषा वापरून सांगायचे म्हणजे हर्बर्ट स्पेंसरच्या 'सजीव प्राण्यांच्या देहरचनेत जशी भिन्नता असते तशीच जातीभिन्नतासुद्धा पूर्णतः नैसर्गिक उत्क्रांतीद्वारे निर्माण झाली, तर काहींच्या मते संततीशास्त्राच्या नियमामुळे जाती निर्माण झाल्या ! जातीसंस्था अटळपणे अस्तित्वात आली किंवा निसर्ग नियमाशी जुळवून घेण्यासाठी गरीब व अगतिक जनतेवर जाणीवपूर्वक ती लादली गेली असा चुकीचा युक्तिवाद सर्वत्र करतात, म्हणून या सर्व उपपत्तींच्या परीक्षणासाठी खोळंबून राहण्याऐवजी या विषयावरील माझे विचार मी तुमच्यासमोर ठेवतो.

जगातील इतर समाजाप्रमाणेच भारतीय समाजही सुरवातीच्या काळात अनेक वर्गांनी मिळून बनलेला होता याची आपण आठवण ठेवली तर आपणास बराच लाभ होण्यासारखा आहे. भारतात प्राचीन काळी पुढील वर्ग होते. १) ब्राह्मण किंवा उपाध्याय वर्ग, २) क्षत्रिय किंवा सैनिक वर्ग, ३) वैश्य किंवा व्यापारी वर्ग व ४) शूद्र किंवा शेतकरी व मजुरांचा वर्ग. ही वर्ग पद्धतीच होय, ही गोष्ट विशेषत्वाने लक्षात घ्यावयास हवी. या पद्धतीत यत्नक्षेत्रांनी पात्रता मिळविल्यानंतर त्याला वर्ग बदलविता येऊ शकत होता. व त्यामुळे वर्गातील व्यक्ती बदलत्या राहत असत. हिंदूंच्या इतिहास काळात केव्हातरी उपाध्याय वर्गाने सामाजिक संघर्षाच्या वातावरिता बाकीच्या जनतेपासून स्वतःला वेगळे तोडून घेतले. अम विभागीयता तत्त्वानुसार बाकीच्या जनतेचीही विभागणी झाली. त्यामुळे काही वां खूप मोठे तर काही अगदीच लहान झाले, वैश्य

आणि शूद्रात जातीच्या मूळ रूपाचा बराच मसाला भरलेला होता. त्यामुळे आजच्या अनेक जातीच्या उगमाचा हा वर्ग मूळ साठा ठरला. सैनिकी पेशा स्वभावतःच अशा पोट विभागीय अनुकूल नसल्यामुळे क्षत्रिय वर्गाचे विभाजन राज्यकर्ते व सैनिक अशा दोनच भागात होऊ शकले. एका समाजाचे अशा तऱ्हेने पोटविभाग पडण्याची प्रक्रिया पूर्णतः स्वाभाविक आहे. परंतु या पोटविभागासंबंधीची अस्वाभाविक गोष्ट म्हणजे त्यांनी वर्गपद्धतीतील मुक्त प्रवेश पद्धती गमाविली आणि ते स्वयंमर्यादित वर्ग बनले, त्यांनाच जाती असे म्हणतात. प्रश्न असा की, प्रवेश बंद करून अंतर्गत विवाह करणारा वर्ग होण्यास त्यांना भाग पाडण्यात आले की त्यांनी स्वेच्छेनेच प्रवेशद्वार बंद केले ? माझे मत असे की याचे उत्तर दुहेरी स्वरूपाचे आहे. काहींनी स्वतः दारे बंद केली तर इतरांना त्यांच्यासाठी दारे बंद असल्याचे आढळून आले. यातील पहिले भाष्य मानसशास्त्रीय असून दुसरे यांत्रिक स्वरूपाचे आहे. तरीपण ते परस्पर पूरक आहेत; आणि जातीसमस्येचे पूर्ण स्पष्टीकरण करण्यासाठी दोन्हींची आवश्यकता आहे.

प्रथम मी मानसशास्त्रीय भाष्य विचारासाठी घेतो. या संदर्भात आपणाला पुढील प्रश्नाचे उत्तर द्यावयाचे आहे. हे पोटविभाग किंवा तुमच्या आवडीप्रमाणे त्याला औद्योगिक, धार्मिक किंवा आपणखी कोणतेही वर्ग म्हणा—हे वर्ग स्वयंमर्यादित अथवा अंतर्गत विवाह करणारे वर्ग कां बनले ?

याचे कारण म्हणजे ब्राह्मण तसे होते म्हणून, असे माझे उत्तर आहे. अंतर्गत विवाह किंवा प्रवेशबंदपद्धती ही हिंदू समाजात टूट होती. आणि ब्राह्मण जातीतून तिची सुरवात झाल्यामुळे सर्व अब्राह्मण पोटविभागांनी किंवा वर्गांनी अंतःकरणपूर्वक तिचे अनुकरण केले व पाळी पाळीने तही अंतर्गत विवाह पाळणाऱ्या जातीत रूपांतरित झाले. विभाजनाच्या प्रक्रियेत वाटचाल करीत असताना या अनुकरणाच्या साथीचा संसर्ग सर्वत्र पोट विभागांना झाला व त्याने सर्वांना जातीचे रूप दिले. अनुकरणाची प्रवृत्ती मातवी मनात खोलवर रुजलेली असून भारतातील विभिन्न जातींच्या घडणीचे ते अपुरे स्पष्टीकरण आहे असे वाटू नये. तिने इतके खोलवर

घर केले आहे की वाटर बॅगहोंट म्हणतो.* : "अनुकरण प्रवृत्ती एच्छिक किंवा जाणीवपूर्वक असते, असे आपण मुळीच समजता कामा नये. या उलट तिची बैठक मुष्पतः मनाच्या अत्यंत सूक्ष्म भागात असते; व या सूक्ष्म घनातीत भावनांची जाणीव प्रत्यक्ष कां होईपर्यंत प्रगट मनाला होत नाही. इतकेच नव्हे तर आधी जाणीव होण्याच्या दृष्टीने या भावना इतक्या गूढ असतात की कार्य होत असताना नुसता त्या जाणवत नाहीत. आपल्या स्वभावातील अनुकरणप्रियतेचा मुख्य आधार म्हणजे आपल्या श्रद्धा होत. काही गोष्टींबद्दल आपल्या मनात अनुकूल पूर्वग्रह व काहीबद्दल प्रतिकूल पूर्वग्रह असतात याची कारणे आपल्या स्वभावाच्या गूढ भागात असतात परंतु श्रद्धाजन्य अनुकरण प्रवृत्तीबद्दल शंकाच असू शकत नाही' गॅब्रेल ट्रेड या लेखकाने 'अनुकरण प्रवृत्ती' हाच विषय शास्त्रीय अभ्यासासाठी निवडला असून त्याने अनुकरणाचे तीन नियम सांगितले आहेत त्यापैकी एक म्हणजे अनुकरणाचा प्रवाह श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकापासून कमी दर्जाच्या लोकांकडे वाहतो. किंवा त्याचेच शब्द उद्धृत करतो. 'संधी दिली तर अमीर उमराव लोक त्यांच्या नेत्यांचे, त्यांच्या राजांचे किंवा शासनकर्त्यांचे सर्वकाळी व सर्वस्यद्धी अनुकरण करीत असतात. त्याचप्रमाणे सामान्य लोकही त्यांच्या अमीर उमरावांचे अनुकरण संधी मिळताच करीत असतात.** ट्रेडचा दुसरा नयम असा - अनुकरण वृत्तीचा विस्तार किंवा घनता अंतराच्या प्रमाणात कमी अधिक असतो. तो म्हणतो - "अत्यंत जवळच्या संबंधितांच्या सर्वात चांगल्या वस्तूंचे जास्तीत जास्त अनुकरण होत असते. वस्तुतः आदर्श व्यक्तीच्या आचरणाचा प्रभाव अंतराच्या व तिच्या श्रेष्ठत्वाच्या प्रमाणात प्रत्यक्षरी या होत असतो. येथे आर याचा अर्थ त्याच्या सामाजिक संबंधांच्या अर्थाने घ्यावयाचा आहे. तथापि जर त्या व्यक्तीशी अनेक प्रकारचे व रोजचे संबंध येत असतील व आपली अनुकरण वृत्ती तृप्त करण्याची सर्व

*Physics and Politics 19, 5 P. 60

**Laws and Imitation Tr. by E. G. Parsons
2nd ed P. 21

प्रकारची संधी आपणास उपलब्ध असेल तर या दृष्टीने ती व्यक्ती प्रत्यक्ष परिचित नसली किंवा फार दूर अंतरावर असली तरी ती 'जवळच' आहे, असे म्हणावे लागते. सामाजिक दृष्ट्या उच्चत्व लाभलेल्या लोकांनी घालून दिलेल्या प्रवाचा प्रसार कवण: कसा झाला याचे स्पष्टीकरण या कमीत कमी अंतराच्या अनुकरणाच्या नियमाने होते.*"

काही जाणींची घडण अनुकरणाच्या वृत्तीमधून झाली ही माझी उपपत्ती सिद्ध करण्यासाठी वस्तुतः तिला पुराव्याची गरज नाही-अनुकरणाद्वारा जातीच्या घडणीला नितांत आवश्यक असलेली परिस्थिती हिंदू समाजात होती की नाही, हे पाहणे उत्तम मार्ग ठरेल असे मला वाटते. बरील अधिकारी लेखकाच्या मते अनुकरणासाठी पुढील परिस्थिती आवश्यक असते. (१) ज्याचे अनुकरण व्हावयाचे आहे त्यांना समाजात मानाचे स्थान असले पाहिजे आणि (२) त्या समाजातील लोकांचे 'परस्पर संबंध विभिन्न व नित्य' असले पाहिजे. ही परिस्थिती भारतात उपलब्ध होती यात शंकेला जागा नाही. ब्राम्हण अधिभुषा देवच नव्हे तर भूदेव होता. तो एखादी प्रथा सुरू करतो व बाकीच्यांनाही तसेच घडवितो. त्याचा अधिकार निःसंशय असून आगीवादी व कल्याणाचा तो तो मुख्य झरा आहे. अशातः हेने धर्मग्रंथानी पवित्र बनविलेला व पुरोहित धार्मिणी लोकांनी पूज्य बनविलेला देहवारी प्राणी आपले व्यक्तीगुण शरणागत मानवावर लादण्याशिवाय कसा राहील ? ही गोष्ट जर खरी असेल तर त्याला निमितीचे मूळ कारण का मानतात ते कळून येईल. वस्तुतः अशा प्रकारचा प्राणी केवळ अनुकरण करण्यापेक्षा अधिक पात्रतेचा असतो, निदान अनुकरणीय तरी असतोच. शिवाय तो गर्दांतर्गत विवाहाच्या मिरादा असलेल्या वेगळ्या जातीत राहात असल्यामुळे त्याच्या उदाहरणा नुसार इतर जातींनी वर्तन करू नये तर काय करावे ? मनुष्यस्वभाव किती दुर्बल ! एखादा गंभीर तत्त्ववेत्ता असो की एखादी श्रद्धा मोलकरीण

असो संधी मिळताच ते अनुकरणाला बळी पडल्याशिवाय राहात नाहीत. यावाचून दुसरे घडूच शकत नाही. कारण अनुकरण सोपे असून संशोधन कठीण असते.

तथापी जाती तयार होण्याच्या प्रक्रियेतील अनुकरणाची भूमिका स्पष्ट करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे ज्या रूढींनी जातीच्या शैशवावस्थेत तिच्या रचनेला आधार दिला त्या रूढींवद्दल अब्राह्मण वर्गाचा कल कसा होता हे समजून घेणे हा होय. कारण या रूढींनी जातीचे संगोपन केले इतकेच नव्हे तर हिंदू मनावर ती पूर्णपणे कोरल्या जाईपर्यंत काळाच्या ओघात सतत साथ दिली व आज त्यांच्यामुळेच कसल्याही आधारावाचून हिंदू मनात जाती लोंबकळत आहेत. आज जातीला एखाद्या तळघातील शेवाळासारख्या बिनबुडाच्या श्रद्धेशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही टेकूची गरज उरली नाही. अशातऱ्हेने हिंदू समाजात एखाद्या जातीचा सामाजिक दर्जा, सती, सक्तीचे वैधव्य आणि बालविवाह या रूढी ती जात ज्या प्रमाणात पाळते त्यानुसार वेगवेगळा ठरतो. ब्राह्मणापासून असलेल्या अंतरा नुसार (हा शब्द मी ट्रेडच्या अर्थाने वापरीत आहे) वेगवेगळ्या जाती वेगवेगळ्या प्रमाणात या रूढींचे पालन करतात. ज्या जाती ब्राह्मणांना अगदी जवळच्या आहेत त्यांनी तीनही रूढींचे अनुकरण केले असून त्यांचे कठोरपणे पालन करण्याचा ते आग्रह धरतात. ज्या जाती ब्राह्मणांना कमी जवळच्या आहेत त्यांनी सक्तीचे वैधव्य आणि अल्पवयीन मुलीचा विवाह या दोन रूढींचे अनुकरण केले व इतर आणखी दूर असलेल्या जातींनी केवळ बाल विवाहाच्या रूढीचे अनुकरण केले; तर फार दूर असलेल्या जातींनी फक्त जातीपद्धतीवरील श्रद्धेचे अनुकरण केले. यापुढे जाऊन मी असे म्हणतो की या अधुन्या अनुकरणाला ट्रेड ज्याला 'अंतर' म्हणतो ते थोड्या-प्रमाणात काणीरभूत असून काही प्रमाणात या रूढींचा रानटीपण कारण ठरला आहे. हे उदाहरण ट्रेडच्या नियमाचा ढळढळीत दाखला असून भारतातील जातींच्या घडणीची संपूर्ण प्रक्रिया ही सामान्यांनी वरिष्ठांचे अनुकरण करण्याची प्रक्रिया आहे असे मानण्यात कसलाही संदेह ठेवीत नाही. माझा एक निष्कर्ष कदाचित तुम्हाला आकस्मिक किंवा निराधार वाटला असेल

म्हणून मी आता त्याच्या समर्थनासाठी थोडा मागे वळतो. आपल्यासमोर उपस्थित केलेल्या तीन रूढींच्या मदतीने ब्राह्मण वर्गाने सर्वप्रथम जातीची रचना सुरू केली असे मी म्हटले आहे. व या निष्कर्षाचे कारण इतर वर्गातील या रूढींचे अस्तित्व केवळ उसनवारीचे आहे असे मी दिले होते. अब्राह्मण वर्गात या रूढींचा प्रसार होण्याबाबत अनुकरणाच्या प्रक्रियेने बजावलेली भूमिका सांगितल्यानंतर आता हे स्पष्ट होईल की साधन रूपाने किंवा आदर्शाच्या रूपाने या रूढी अब्राह्मणात (जरी त्यांना कल्पना नसली तरी) अनुकरणात्मक जर आहेत तर त्यांना नमुन्याप्रमाणे उपयोग होण्यासाठी कोणती तरी पुरेशी श्रेष्ठ अशी मूळ जात आधी असलीच पाहिजे. आणि ईश्वर सत्तात्मक समाजात ईश्वराच्या सेवकांवाचून 'नमुना' होण्याचे कार्य दुसरा कोण करू शकणार ?

जे वर्ग आपली प्रवेशद्वारे बंद करण्यास असमर्थ होते त्यांची कथा येथे संपते. इतरांनी प्रवेश बंद केल्यामुळे कांही वर्गांची द्वारे आपोआपच कशी बंद झाली हे आता आपण पाहू या. याला जातीच्या घडणीची यांत्रिक प्रक्रिया असे मी म्हणतो. ही यांत्रिक आहे कारण ही अटळ प्रक्रिया आहे. मानसशास्त्रीय मागप्रमाणेच हा मार्गही माझ्या आधीच्या विचारवंतांच्या नजरेतून निसटला आहे. याचे एकमेव कारण म्हणजे त्यांनी प्रत्येक जात ही एकांडी व पूर्णतः पृथक् संस्था आहे अशी समजूत करून घेतली असून जाती व्यवस्थेतील एक दुवा या दृष्टीने तिचा विचार केला नाही. या नजरचुकीचा किंवा अंधदृष्टीचा परिणाम विषय योग्यपणे समजून घेण्याबाबत मोठा अपायकारक ठरला आहे व म्हणूनच स्पष्टीकरणातही घोटाळा निर्माण झाला. म्हणून पुढील अभिप्राय तुम्ही सतत लक्षात ठेवावा अशी आपणास प्रथम विनंती करून नंतरच मी माझे स्पष्टीकरण देण्याची वाट-चल सुरू करणार आहे. तो अभिप्राय असा: जात ही तिच्या एकवचनी रूपात केवळ एक थाप होय. 'जाती' नेहमीच केवळ अनेकवचनी रूपातच अस्तित्वात असतात. नेहमी 'जाती' अस्तित्वात असतात. 'एकटी जात' अशी वस्तू कधीच नसते. मला अभिप्रेत असलेला अर्थ असा: ब्राह्मण वर्ग वतःला जातीचे रूप देत असतानाच त्यांनी परिणामतः अब्राह्मणांची एक

जात निर्माण केली किंवा माझ्या पद्धतीने सांगायचे म्हणजे: स्वतःला एका मर्यादित बंदिस्त करीत असतांनाच ब्राम्हणांनी बाकीच्यांना आपल्या मर्यादेच्या बाहेर बंद केले. दुसऱ्या तऱ्हेने स्पष्टीकरण करून मी माझा मुद्दा स्पष्ट करतो. हिंदु मुसलमान, ज्यू, ख्रिश्चन व पारशी इ. वेगवेगळ्या धर्मांनी तयार झालेल्या गटासहित संपूर्ण भारताची कल्पना करा. आता हिंदू भोवती अडसर घातली तर बाकीचे जातिरहित लोक उरतात. तथापि परस्परांच्या बाबतीत त्यामुद्धा जातीच ठरतात. आणखी जर पहिल्या चार धर्मातील लोकांनी आपआपल्या वर्गाची दारे बंद करून घेतली तर पारशांनी जरी प्रत्यक्षपणे स्वतःला मर्यादा घालून घेतली नसली तरी अप्रत्यक्षपणे ते सुद्धा आपोआप बंदिस्त होतात. प्रतिमांच्या भाषेत सांगायचे म्हणजे अ वर्गाला स्ववर्गातर्गत विवाह पद्धती पाळणारा वर्ग हावयाचे असेल तर परिस्थितीच्या दुर्दैम्य दबावामुळे व वर्गाला तसे होणे भाग पडते. आता हाच तर्क हिंदु समाजाला लावून पाहू म्हणजे जातीच्या तिसऱ्या स्वभावाचे तुम्हाला आणखी एक स्पष्टीकरण मिळेल. कारण जाती व्यवस्थेतच हा दुहेरीपणा अंतर्भूत आहे. जातीपद्धतीच्या सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक नियमांना धोका संभवणारी कोणतीही नवी प्रथा बहुधा जात चालू देत नाही. त्यामुळे जातीतील बंडखोर सभासदांना जातीबाहेर हाकलल्या जाण्याचा धोका असतो. या सभासदांना दुसऱ्या जातीने सामावून न घेतल्यामुळे व मूळच्या जातीतही परतता येत नसल्यामुळे त्यांचे भवितव्य त्यांच्याच हाती राहते. जातीत नियम अंभेष्ट असून लहानमोठ्या गुन्ह्यांमध्ये ती फारसा फरक करण्यासाठी अडून बसत नाही. नवी प्रथा कोणत्याही प्रकारची असो सर्वाना एकच दंड देण्यात येतो. विचाराच्या नव्या पद्धतीमुळेही एक नवी जात निर्माण होईल! कारण जुनी जात ती चालू देणार नाही! बंडखोर विचार मांडणाऱ्याला आदराने गुरू मानण्यात येत असले तरी नीतीबाह्य प्रेम करणाऱ्या पाप्याप्रमाणेच त्यालाही जात सारखीच शिक्षा देते. यापैकी बंडखोर विचारवंत धर्म संप्रदायाच्या स्वरूपाची जात नमोड करतो व दुसरा संकरित जात निर्माण करतो. जातीचे नियम भंग करण्याचे धाडस करण्याच्या पापी माणसाठी जातीजवळ दया

माया नसते. बहिष्कार हा त्याला दंड असतो व त्याचा परिणाम म्हणून नवी जात निर्माण होते. जातीबहिष्कृत लोक नवी जात निर्माण करतात, याला कारण हिंदू मनच तसे आहे हे नव्हे. या उलट जर दुसऱ्या जातीचे लोक त्यांचा समावेश करून घेण्यास तयार असले तर बहुधा हे लोक एखाद्या जातीचे (वरच्या दर्जाची) नम्र सदस्य पत्करण्यास तयार असतात. परंतु जाती या द्वारे बंद असलेल्या संस्था असून त्यांचे परस्परात जाणीव पूर्वक संगनमत असते. त्यामुळे बहिष्कृतांना नवी जात बनविणे भाग पडते. या बलात्कारी परिस्थितीचा न्याय निर्दयगाचा असतो. तिच्या शिरजोरीसमोर मान वाकविल्यामुळे काही दुर्दैवी वर्गांना आपली कोंडी झाल्याचे दिसून येते. कारण इतरांनी स्वतःला जात कोंडून घेऊन यांना बाहेर कोंडलेले असते. याचा परिणाम असा होतो की नव नवीन वर्ग-जातीच्या चौकटीला आव्हान देणारे कोणत्याही पायावर आधारलेले वर्ग-यांत्रिक प्रक्रियेने सतत जातीमध्ये रूपांतरित होत जातात व जातीची संख्या चळ लागत्याप्रमाणे फुगत जाते. भारतातील जातीच्या निर्मितीची ही दुसरी कथा इति संपूर्ण !

आता माझ्या उपपत्तीच्या मुख्य मुद्यांचे सार सांगतो. माझ्या मते जातीने अनेक संशोधकांच्या मनात भ्रम निर्माण केल्यामुळे संशोधन कार्यात, बहुतेकांनी चुका केल्या आहेत. पाश्चात्य पंडितांनी जातिव्यवस्थेत वर्णाला (रंग) अनाठाई महत्व दिले आहे. वर्णसंबंधी त्यांच्या मनात आधीच वर्ण-द्वेषाची कल्पना असल्यामुळे जातिव्यवस्थेतही तोच प्रमुख दुवा असला पाहिजे अशी त्यांनी सहजच कल्पना करून घेतली. परंतु यापेक्षा अधिक खोटी गोष्ट असू शकत नाही. म्हणूनच डॉ. केतकरांचा आग्रह योग्य आहे. ते म्हणतात. "सर्वच राजेरजवाडे मग ते स्वतःला तथाकथित आर्य वंशाचे समजोत की द्रविड वंशाचे समजोत वस्तुतः आर्यच होते. जोपर्यंत पाश्चात्य विद्वान येथे येऊन त्यांनी आर्य व द्रविड यांच्यात भिन्नतेची रेखा काढावयास सुरवात केली नाही तोपर्यंत येथे एखादी टोळी किंवा कुटुंब वंशदृष्ट्या आर्य आहे की द्रविड आहे या प्रश्नाने लोकांना कधीच सतावले नाही." चामडीच्या रंगाचे महत्व मानण्याचा कल फार काळापूर्वीच संपला आहे.

यानंतर पुन्हा त्यांनी स्पष्टीकरणाच्या नावाने नुसते वर्णन केले. आणि जणू काही त्या जातीच्या उगमाच्या उपपत्ती आहेत असे समजून त्यावरच ते झगडत बसले. धंदेवाईक, धार्मिक इत्यादी प्रकारच्या जाती आहेत ते खरे, परंतु कोणत्याही अर्थाने ते जातीच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण ठरू शकत नाही. धंदेवाईक वर्गांना 'जाती' का म्हणण्यात येते हे अजून आपणास शोधावयाचे आहे; पण हा प्रश्न कधीही उपस्थित करण्यात आला नाही. जाती संस्था ही एकाद्या फुंकरीने निर्माण होण्यासारखी वस्तु असावी त्या प्रमाणे त्यांनी जातीचा प्रश्न ढिलेपणाने हाताळला आहे. या उलट समजून घेण्यास अत्यंत विकट असा प्रश्न आहे हे मी स्पष्ट केलेच आहे. कारण त्यामागे असणाऱ्या अडचणी अवाढव्य आहेत.

जात श्रद्धेवर आधारलेली आहे हे खरे; पण एखाद्या संस्थेचा आधार म्हणून श्रद्धा उदयास येण्यापूर्वी तिला बळकटी आणण्याची व सतत चालू ठेवण्याची आवश्यकता असते. जातीच्या माझ्या अभ्यासात चार मुद्दे अंतर्भूत आहेत : (१) हिंदुसमाजाची रचना संयुक्त स्वरूपाची असली तरीही तेथे गंभीर स्वरूपाचे सांस्कृतिक ऐक्य आहे. (२) जात म्हणजे एका मोठ्या सांस्कृतिक ऐक्य असलेल्या समाजाचा एक अंशात्मक तुकडा आहे. (३) जातीची सुरवात करणारी पहिली एक जात आहे. (४) अनुकरणाच्या व बहिष्काराच्या माध्यमाद्वारे वर्गाचे रूपांतर जातीमध्ये झाले.

ही कृत्रिम संस्था नष्ट करण्यासाठी अलिकडे मोठ्या चिकाटीने प्रयत्न केल्या जात असल्यामुळे या जातीच्या प्रश्नाला आज विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तथापि अशाप्रकारच्या सुधारणावादी प्रयत्नांमुळे तिच्या उत्पत्ती संबंधी मोठ्या प्रमाणात वाद निर्माण झाले. एखाद्या सर्वसत्ताधारी व्यक्तीने जाणीवपूर्वक आज्ञा देऊन ती निर्माण केली की एका विविष्ट परिस्थितीमुळे मानवी समाजाच्या उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत ती आपोआप निर्माण झाली अशा वादाच्या बाजू आहेत. जे दुसऱ्या क्रमांकाची बाजू घेतत त्यांना माझ्या निबंधातील मुद्द्यांमध्ये विचाराचे खाद्य सापडेल अशी मला आशा वाटते. याचा प्रत्यक्ष उपयोग होवो की न होवो परंतु हा जातीचा विषय सर्व समा-

वेशक आहे; आणि त्याच्या तात्विक बैठकीबद्दल माझ्या मनात जिज्ञासा निर्माण झाल्यामुळे माझे निष्कर्ष तुमच्यासमोर मांडण्याची मला इच्छा झाली. मला वाटते माझे निष्कर्ष योग्य पायावर आधारलेले असून खंबीरपणे उभारलेले आहेत. तथापि ते कोणत्याही दृष्टीने अंतिम स्वरूपाचे आहेत असे समजण्याइतका दुराग्रही मात्र मी नाही. उपकारक सत्य शोधण्यासाठी माझ्या मते संशोधनाचा एक योग्य असलेला मार्ग सुचवावा असा माझा प्राथमिक हेतू यामागे आहे. तथापि पुर्वग्रहद्वेषित होऊन या विषयाकडे जाण्यापासून आपण सावरले पाहिजे. भावनांना शास्त्रांच्या कक्षेबाहेरच बंदी घातली पाहिजे व वस्तूंचे निरीक्षण वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातूनच केले पाहिजे. एकाद्या विषयावरील काही उपपत्ती नेहमीसाठी वादग्रस्त होऊन बसत असतात. असे असले तरी जेथपर्यंत माझा संबंध आहे. तेथपर्यंत मी सांगू इच्छितो की एखाद्याचा बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून माझ्याशी मतभेद झाला तर माझे विचार प्रत्यक्ष सोडून देण्यातही मला आनंदच होईल. सारांश, जातीची उपपत्ती मांडण्याची माझी ज्याप्रमाणे आकांक्षा आहे त्याप्रमाणेच जर ती समर्थनीय नाही असे दाखवून दिले तर मी ती सोडून देण्यासही तयार आहे.

